

Bartók István

„PARASZT VERSEK” ÉS „ÉKESB VERSEK” Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban

Ha a magyar poétikai gondolkodás vizsgálatához a régiségből módszeres elméleti összefoglalókat keresünk, a latin nyelvű kézikönyvekkel kell beérnünk. Verselméletünk történetének szempontjából kétségtelenül értékelendő, hogy a külföldi poétikai irodalom sok jeles gondolata a hazai szerkesztésű latin kompendiumokban is megjelenik.¹

Érdekesebbek azonban a közhelyek ismételtetésénél azok a megjegyzések, amelyek magyar költők munkásságához kapcsolódnak magyarul, maguknak a szerzőknek vagy másoknak a megfogalmazásában. Ezek a megállapítások nemcsak irodalomtörténeti, hanem kritikátörténeti szempontból is rendkívül figyelemreméltók. A magyar szövegek alapján ugyanis mind a poétikai felfogásra, mind a szaknyelvre következtethetünk.

Szenci Molnár Albert elméleti érdeklődése alkalmas kiindulópontnak tűnik egy-egy poétikátörténeti kérdés tisztázásához. Horváth Iván igen tág európai összefüggésekben helyezte el a szerző rímfelfogását.² Tóth Tünde, miközben Szenci versfelfogását vizsgálta, a zsoltárfordítások ajánlásából nem kevesebb, mint 21 „irodalomelméleti kifejezést” emelt ki.³ Ezek többsége nemcsak általában irodalomelméleti, hanem kifejezetten poétikai szakszó, néhány latin, többségében azonban magyar. Ezek között szerepel a jelen dolgozat címéül választott két fogalom is. Segítségükkel a költői alkotás igen lényeges vonása ragadható meg, érdemes tehát tanulmányozni, hogyan tűnnek fel a poétikai vonatkozású magyar szövegekben.

A nemzeti nyelvű irodalomelméleti terminusok vizsgálata során felvetődnek bizonyos elvi kérdések. Joachim Knape egy 1998-as tanulmányában fogalmazza meg a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*⁴ addig megjelent köteteinek tanulságait. A német szakkifejezések történeti dimenzióit illetően meglehetősen szkeptikus álláspontot képvisel. Meglátása szerint a német terminusoknak csak egy részénél lehet bemutatni, mit is jelentettek pontosan a régiségben: azoknál a kifejezéseknél, amelyeket ma is használunk a mindennapi beszédben. Ezeknek a köznap jelentésük szinte teljesen azonos a retorikai összefüggésekben értelmezhető jelentésükkel. Máskor viszont a terminológiai státus korántsem egyértelmű. Az egyes kifejezések történeti vonásait csak igen korlátozottan lehet megragadni, és a HWR ilyenkor nem tudja az egyes fogalmak fejlődését érzékeltetni.⁵ Más kuta-

¹ A téma kutatásához mindmáig nélkülözhetetlen kiindulás: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971. (Irodalomtörténeti füzetek 72.)

² HORVÁTH Iván, „Számítatlan az sok vála vála vála” = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz, szerk. CSANDA Sándor, KESERŐ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4.), 183–189.

³ TÓTH Tünde, „Egy vers neménec megjobbitot modgyai”, Szenci Molnár Albert a versről, ItK, XCVII (1993), 501–509; 503.

⁴ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, 1992–.

⁵ JOACHIM KNAPE, *Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit* = Jahrbuch für Internationale Germanistik 30 (1998) 1, 64–72; 70–72.

tások alapján azonban mégsem tűnik reménytelennek a nemzeti nyelvű szakszókincs történeti fejlődésének vizsgálata. Éppen Knape vezetésével készült Armin Sieber doktori értekezése, amely monografikus formában dolgozza fel a középkor és a kora újkor német nyelvű retorikai terminológiáját.⁶ A kötet sok esetben nagyon is meggyőzően mutatja be az egyes fogalmak jelentésének változásait. Mindezek alapján érdemes figyelmet szentelni a magyar terminusoknak is. A pontos értelmezéshez nélkülözhetetlen a kitekintés a tágabb összefüggésekre.

A kora középkorban kezdett el terjedni az a nézet, mely szerint a legátfogóbb szónoki képességekkel a költő rendelkezik, hiszen a költészet univerzalitása mindenre kiterjedő, általános tudást követel. Így a beszédművészetek, azaz a grammatika, a retorika és a poétika hierarchiájában a költészettan foglalja el a legmagasabb helyet. A különféle területek képviselőit összehasonlítva a költő fölényét egymással szorosan összefüggő szempontok alapján indokolták.⁷ Az egyik lényeges mozzanat a valósághoz való viszony. A történetíró, a filozófus és a teológus kötve van a tényszerű, fizikai vagy szellemi természetű valósághoz. A szónok érvelhet valószerű vagy hihető dolgok előadásával. A költő elsődleges területe azonban a lehetséges, az elképzelhető kutatása. Ő tehát másfajta valóságot hoz létre, megteremti a maga költői világát. Julius Caesar Scaligernél található (1561) az a poétikákban gyakran idézett megállapítás, mely szerint a költő, akárcsak Isten, egy másik világot teremt.

Fikció és realitás, „fabula és história” különbségét, a két dolog egymáshoz való viszonyát sokan megfogalmazták.⁸ Boccaccio szerint (1350–1366) a filozófus érvel, és minél világosabban próbálja kifejezni gondolatait, a költő viszont a fikció és a művészi előadás leplebe burkolja mondandóját.⁹ Alessandro Lionardi felosztásában (1554) a historikus legfőbb erőssége a tények ismerete; a szónoknak ezen felül a meggyőzés mesterségében is járatosnak kell lennie. A poétának mindezt tudnia kell, és ehhez jön hozzá az ő tudománya: az anyag megformálása a nyelv és a költészet sajátos eszközeivel.¹⁰

A költő tehát együttesen birtokolja mindazokat az ismereteket és képességeket, amelyeket más területek képviselői csak részlegesen. Ennek a gondolatnak a megfogalmazásáért nem kell a nyugat-európai poétikához folyamodnunk. Pontosan költői univerzalitásáért méltatta mesterét Rimay János a tervezett Balassiadásához írt előszavában (1610–1615): „Nemde az oroszánynak is körmét az közönséges példabeszéd szerint nem hadta-e az írássiba, kiből azféle dolgokban oroszlának is mondhatják s esmertethetik is lenni, és ítéletet tehetni mind tudományáról s mind elméje bévelkedésséről, melybe mind az theologiának felséges bányája ércéből olvasztott tündöklő fényes aranyát s mind az philosophiának te-

⁶ ARMIN SIEBER, *Deutsche Rhetorikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit*, Baden-Baden, 1996.

⁷ A fontosabb poétikatörténeti szakirodalom áttekintése a HWR vonatkozó címszavainak irodalomjegyzékében: *Dichtkunst (ars poetica)*: HWR 2, Tübingen, 1994, 643–668; *Dichtung (poesis)*: 668–736.

⁸ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, LXXXVIII (1984), 137–149.

⁹ „Philosophus, ut satis patet, silogiando reprobatur, quod minus vero existimatur, et eodem modo approbatur, quod intenditur, et hoc apertissime, prout potest; poeta, quod meditando concepit, sub velamento fictionis, silogismis omnino amotis, quando artificiosus potest, abscondit.” A *Genealogiae deorum gentilium*ből idézi August Buck, *Italianische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance*, Tübingen, 1952, 84.

¹⁰ ALESSANDRO LIONARDI, *Dialoghi dell' invenzione poetica* = BERNARD WEINBERG, *Trattati di poetica e retorica del cinquecento* 1–4, Bari, 1970–1974; 2, 1970, 211–292.

kintetes örvénye mélységéből merített nektárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel, szomjú nyelv szájelevenítéssel igen benne hadta s elvegyítette is, szényezte is ezekkel igen írássát, úgy, hogy az históriáknak széles elterült mezein való szép gabonavetési, az poéták írássinak külön-külön színnyel ékeskedő örvendentes kertei virágjának illati között is sétáltathatja az énekek olvasásában ember az elméjét.”¹¹

Ugyancsak a költő minden tudományt egyesítő tevékenységét foglalják össze Zrínyi Miklós (1651) és Gyöngyösi István (1693) gyakran idézett szavai: jól tudjuk, hogy az előbbi „fabulával keverte a históriát”,¹² az utóbbi pedig „verses históriácskájának dispositióját fabulás dolgoknak közbenvetésével szaporította”.¹³

A költőt tehát nemcsak az különböztetheti meg a történetírótól, a filozófustól, a teológustól és a szónoktól, hogy nem pusztán valóságos, hanem jelentős részben kitalált dolgokat beszél el, és az igazság feltárása, az erkölcsi példázat, a tanító szándék mellett vagy helyett előtérbe helyezi a gyönyörködtetést. Miközben ugyanis a költő elrugaszkodik a realitásoktól, nem egyszerűen csak hazudozik, hanem sajátos új világot is teremt. Az ő művészetére a legjellemzőbb az előadás módja: a nyelvi kifejezőeszközök megválogatása, anyagának megfelelő megformálása.

Már az antikvitásban kialakult az előadással szemben támasztható három fő követelmény: a latinitas, azaz a helyes nyelvhasználat; a perspicuitas, azaz a világosság, áttekinthetőség, és az ornatus, ami nem más, mint a közlendő felékesítése, a nyelvi kifejezés szépsége. A költő ugyanis nem hétköznapi nyelven beszél, mondandóját – a klasszikus, elsősorban az arisztotelészi eredetű felfogás szerint – mintegy „kidíszíti”.¹⁴ Az erre a célra rendelkezésére álló nyelvi eszközöket a retorikai *elocutio tana* rendszerezi.

A német retorikai terminológiáról szóló monográfiájában Armin Sieber megállapítja, hogy a nemzeti nyelvű szövegekben is az ornatust tekintették a retorika központi feladatának. Idéz egy latin verset és német prózai fordítását, amely 1400 körül vagy nem sokkal később keletkezhetett:

¹¹ RIMAY János, Előszó egy tervezett Balassi-kiadáshoz = *Rimay János írásai*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Ács Pál, Bp., 1992, 48–53; 49.

¹² „Fabulákkal kevertem az históriát; de úgy tanultam mind Homerustól, mind Virgiliustól; az ki azokat olvasta, meg-esmerheti egyykét az másiktul. Török, Horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek-is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, el-hiszi szómat.” Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651, RMNY 2360. Hasonmás kiadásához a kísérőtanulmányt írta Kovács Sándor Iván, Bp., 1980; *Az Olvasónak*, 3. sztlan levél 1–4. sztlan levél v; 3. sztlan levél v–4. sztlan levél r.

¹³ „[...] a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak s másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egygyűségével.” Gyöngyösi István, *Porábul megelégedett Főnix*, Lőcse, 1693, RMK I. 1441. Modern kiadásának szövegét gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 1999; *Az Olvasóhoz*, 197–200; 199–200.

¹⁴ Ez alkalommal nem térhetek ki a kapcsolódó filozófiai kérdésekre. Mindössze röviden utalok azokra a nézetekre, amelyek szerint a költői nyelv nem a prózai szövegekre „ráaggatott” díszítésekből jön létre, hanem ellenkezőleg: visszatalálás valami ősi, eredeti állapothoz, amelyben még ismerték a lényegét igazán kifejező nyelvi formát. (Vö. HORVÁTH Iván–KOCZISZKY Éva, „Költészet az emberiség anyanyelve” = *Ismétlődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH Iván és VERESS András, Bp., 1980, 59–63.) A hasonló felfogások a platóni gondolatra vezethetők vissza: a költészet isteni eredetű. A költő isteni sugallatra szól, mintegy az istenek tolmácsa. Minden bölcsesség a költészetből származik; előbb volt a költészet, azután a próza.

„De rebus mundi sermonem floribus orno,
Grandifico paruum, facio quod vile, decorum.

Rethorica. Ich rethorica pyn cyerund mit pluemen dy red
von den dingen der welt vnd ein chlain ding mach ich grozz, vnd
das do smod ist, mach ich wol cyrt.”

Mind a latin, mind a német szövegből világos, hogy a retorika meghatározásának lényege az elocutio ornatus-funkciója, a rendelkezésre álló eszköztár felhasználásával. Sieber további példákkal igazolja, hogy az ornatus-funkció vezető szerepe erősen rögződött a népnyelvi tudatban is. Ezt mutatja az a tanító vers, amit jó 130 évvel később Ortolphus Fuchesperger adott ki *Wahren Dialectica* (1534) című művében. A retorikáról a következőt mondja:

„Rhetorica die ander [kunst:]
Wie aber sprachen weren geziert,
Gar lustig schon damit hofiert,
Dasselb lern ich Rhetorica [...]”¹⁵

A német szakszókincsben az ornatus megnevezése, összhangban a fogalom meghatározó szerepével, egyre árnyaltabbá vált. A már idézett szerzők, Joachim Knappe és Armin Sieber közösen szerkesztettek egy szótárt, amelyben a régi német retorikák kétnyelvű terminológiáját dolgozták fel. Ennek segítségével könnyen áttekinthetők az ornatus-fogalom német származékai különféle szerzőknél. Ilyenek például:

oratio ornata soluta = zierliche vnd freye Rede¹⁶

ornamentum = zierung¹⁷

exornatio = gezierd; bezierung; zierend red¹⁸

elocutio = zierlich red; RedZierung; Redezierung; außzierung der rede;
auszierung; außstaffierung der rede¹⁹

Visszatérve a magyar kritikátörténethez: a mondandó nem köznapi megfogalmazására, azaz az ornatus jelentőségére már a XVI. század első feléből találhatunk magyar nyelvű megjegyzéseket. Igen fontosak erasmistáink megfigyelései anyanyelvünk kifejezőerejéről. Megállapításaik szorosan kapcsolódnak az európai irodalomelmülethez. Mint közismert, az antikvitás és a középkor retorikai-poétikai öröksége a humanizmus korában a bőséges reneszánsz poétikai irodalom mellett kiegészült a keresztény humanizmus eredményeivel. A humanista bibliakritika hozadéka különösen fontos az ornatus mint a költői alkotás jellemző sajátossága szempontjából. Szükségtelen részletezni, hogy a Szentírás átvitt értelmű nyelvhasználatának felfedezése milyen jótékonyan befolyásolta a nemzeti nyelvek stílus sajátosságainak tanulmányozását. Jelen összefüggésben azt kell hangsú-

¹⁵ SIEBER 1996, 266–270.

¹⁶ JOACHIM KNAPPE–ARMIN SIEBER, *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken*, Wiesbaden, 1998, 69.

¹⁷ KNAPPE–SIEBER 1998, 70.

¹⁸ KNAPPE–SIEBER 1998, 51.

¹⁹ KNAPPE–SIEBER 1998, 50.

lyoznunk, hogy Pesti Gábor és Sylvester János megjegyzései a képes beszédről az ornatus jellemző alkotóelemeihez kapcsolódnak, hiszen a metafora az elocutio igen fontos eszköze.

Sylvesternek az Újtestamentum-fordításhoz fűzött fejtegetéseiből (1541) nyilvánvaló: pontosan tisztában volt vele, hogy a költői alkotás lényeges eleme a képes beszéd, a metaforikus kifejezésmód. Ennek sajátosságai nyelvenként mások és mások. Ezért kell a „szólásnak módját” minden nyelven megérteni, és annak megfelelően kifejezni magunkat. Azt is tudta, micsoda hatalmas anyagot lehetne feldolgozni a témával kapcsolatban: ha erről valaki bőven akarna írni, egész könyv telne ki belőle. A magyar kritikátörténet nagy veszteségének tekinthetjük, hogy mindezekről „sok beszíddel írni” Sylvesternek nem volt „sem üdeje, sem ereje”.²⁰

Nem lehet eléggé nyomatékosan hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy a XVI. század során az ornatus kérdései egyre szorosabban kapcsolódtak a magyar nyelv ügyéhez: mind határozottabb megfogalmazást nyertek az anyanyelvünk kiművelésére irányuló szándékok. Bornemisza Péter *Élektarájának* utószavában (1558) olvasható a kritikátörténeti jelentőségű felhívás: „Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetően művelni és gazdagítani kell”.²¹

Mintha erre felelne Bornemisza tanítványa, Balassi Bálint, amikor ugyancsak más nemzetek példájára hivatkozva indokolja komédiájának létrejöttét a prológusban (1585–89): „Osztán mennyi olasz, franzus, német vagyon, ki az féle dolgokrul szerez vagy verset vagy comediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek!

Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megösmerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet, ez jóakarattért nem érdemlem, hogy botránkozásnak híjanak az emberek.”²²

²⁰ „Az Boláfnak mogg'át es minden n'elwben iol meg kell érteni, es akkippen kell bolni mint minden n'elwnek Boláfa vag'on. [...] Errül az ki büönn akarna írni egg' kón'u telnek benne, mü nekünk mostan sem üdönk, sem erönk ninczen, hog' errül fok beßiduel írunk.” SYLVESTER János ford., *Új Testamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwből uijonnan fordíjtánk, a Mag'ar népnek Kereßt'en hütben valo íppülfire*, Újsziget, 1541. RMNY 49. Hasonmás kiadásának szövegét gondozta és a kísérő-tanulmányt írta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua I.); Zsijjv.

²¹ „Et omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse, quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo in dies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est.” BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magiar nelvenn az Sophocles Electraiból*, Bécs, 1558, RMNY 144. Hasonmás kiadását gondozta és az utószót írta FERENCZI Zoltán, Bp., 1923; *Lectori Candido*, Hvr–Iij r; Iij r. Az idézett magyar fordítás a modern kiadásból való: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980; *Az Elektra latin utószavát (Údözlet a nyájas olvasónak)* RRÓÓKNÉ SZALAY Ágnes fordította. 591–599; 598.

²² „osztan menni Olaz Franzus Nemet uagion, ki az fele dolgokrul szerez uagi uerset uagi Commediat, kit nem botrankozasnak ha nem szep talalmaninak dichirnek egieb nemzetek. Ha enis azert az magyar neluet ezel akartam megh gazdagitajn hogi megh ösmeriek mindenek hogi magyar neluenis megh lehetne ez az mi egieb neuluen megh lehet, ez io akarattért nem irdemlem hogi botrankozonak hiianak az emberek.” Balassi Bálint *Szép magyar komédiája, A Fanchali Jóbb-kódex magyar és szlovák versei*, kiad. JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, Bp., 1959 (Irodalom-történeti Füzetek 25.); *Prologus*, 54–58; 56.

A szándék tehát világos: a magyar nyelvet művelni, gazdagítani kell. A retorikában járatos ember számára nem lehetett kétséges, hogy a cél megvalósításának elsődleges területe az ornatus, azaz az elocutio eszköztárának alkalmazása.

Láthattuk, hogy a német elméleti szaknyelvben igen gyakran fordulnak elő az ornatus megfelelői. Vajon hogyan nevezték magyarul az ornatust? Szenci Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc (1708) szótára egybehangzóan rendeli a latin terminus különféle változataihoz a megfelelő magyar szakkifejezéseket.

Ornatus, us: Ékesség, Ékesítés.

Ornatus, a, um: Ékes, Ékesített, Szépített.

Ornate: Ékesen.

Ha a terminológia szempontjából tekintünk át néhány közismert megjegyzést a régiségből, megfigyelhetjük az egyes fogalmak – jelen esetben az ornatus, azaz az ékesség – következetes használatát. A költészetre vonatkozó szövegekben a magyar elnevezést századokon keresztül nem egyszerűen köznapi értelemben, hanem a fogalom retorikai-poétikai jelentésének megfelelően, szakkifejezésként alkalmazták. Maga Balassi a komédia ajánlásában világosan megmondja, hogyan látott céljának megvalósításához: „[...] nekem ennyi sok kölemb-kölembféle károkat vallott szegin leginnek igaz elég csak elkezdni is, azmint egyébnek osztán fogyatkozás nélkül véghez vinni és megékesíteni. Bizonyára mennyivel én tölem ékesb igékkel lehetett, olyannal csináltam ez comediát.”²³

Balassi későbbi méltatói nemcsak az életmű jelentőségével voltak tisztában, hanem értékelésükben a költői teljesítmény lényegét ragadták meg, mégpedig ugyancsak az odaillő magyar szakkifejezéseket alkalmazva. Érdemes kiemelni Rimay már idézett előszavából az ornatusra vonatkozó szavakat: „az poéták írássinak külön-külön színnyel *ékeskedő* örvendetes kertei virágjának illati”. Poétikai összefüggésben aligha tekinthetjük véletlennek a „színnyel ékeskedés” és a „virágok” említését.

Az ornatus fontos eszközei, a figurák az elméletben sokszor mint retorikus színek (colores rhetorici) vagy virágok (flores) jelentek meg. A hasonló nemzeti nyelvű terminológiára ismét a német szakirodalom szolgálhat példával. A már idézett 1400 körüli latin-német párhuzamos szövegekben a „floribus”-nak a „mit pluemen” felel meg. Sieber Niklas von Wyle-től az 1460-as évek második feléből idézi az ornatussal összefüggésben a „farben und zierlichkeit” és a „zierung unnd schönheit” kifejezéseket.²⁴

A XV. század végéről származó, úgynevezett *Ingolstadti retorika* a levélírás szabályaival foglalkozik. Egy 1481-re datálható kéziratban maradt fenn, a müncheni Egyetemi Könyvtárban őrzik. A szöveg első szavai: „[R]hetorica haist ain geblumpte kunst hoflicher redde vnnd kunstlicher geticht.” A kiadó, Joachim Knappe a klasszikus retorikai fogalmakkal a következőképpen magyarázza ezt a definíciót. A retorika az a tudást jelenti, amelyik a gazdagon kidolgozott kifejezőmódon (geblumpte kunst) alapul. Ez két területen mutatkozik meg: az egyik az

²³ „[...] nekem enni sok kölemb, kölemb, fele karokot úalot szegin leginek igaz elég csak el kezdenys, az mint egiebek osztan fogyatkozás nekül ueghez uinni es megh ekesiteni: Bizoniara meniel en tölem ekesb igekkel lehetett ollianal czinaltam ez Commediat” Balassi Bálint *Szép magyar komédiája, Az Erdélyi Nagyságos és Nemes Asszonyoknak...*, 49–50; 49.

²⁴ Niklas von Wyle, *Colores rhetoricales*, 1464–1469. Sieber 1996, 269.

ornata dictio, azaz a különös műgonddal megfogalmazott vagy felékesített beszéd (hoflich redde), a másik az artificiosa oratio, azaz a megfelelő szabályok szerint szerkesztett (kunstlich geticht) szöveg.²⁵ Ebben a megfogalmazásban tehát a „virágokkal feldíszített” beszéd művészete nemcsak a retorika egy részéhez kapcsolódik, hanem – összhangban a retorika ornatus-funkciójáról korábban mondottakkal – annak lényegével azonos.

Akad példa a XVI. századból is. Andreas Gardt Fabian Frangk helyesírási kézikönyvéből (1531) idéz egy fontos részletet: „Was recht Deutsch schreiben sey. Rechts deutsch schreiben aber wirdt hie nicht genohmen odder verstannden als Rein höflich deutsch mit geschmückten verblünten worten ordentlich vnnd artigk nach dem synn odder meinung eins jdlichen dings von sich schreiben.” Gardt hangsúlyozza, hogy a „geschmückten és verblünten Worte” az ornatust jelentik, a stilisztikai ékítvényeket.²⁶ A „virágok” retorikai értelemben a XVII. századi elméleti irodalomban is előfordulnak. Ratke német nyelvű retorikájában (1619) a figurák rendszerezésénél a „schema dictionis” és a „schema sententiae” mint „Wortblümung” és „Verstandblümung” jelenik meg.²⁷

Balassi szerelmes verseiben a rejtélyes Solvirogram Pannonius is „a magyar nyelvnek ékességét” dicséri (1632). Az idetartozó dolgok között említi „a szónak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez”.²⁸

A magyar ornatus, azaz az ékesség fogalmának történetében különösen fontosak Szenci Molnár Albert elméleti igényű fejtegetései zsoltárfordításainak bevezető részeiben (1607). A „Magyar zubbunköntöskében öltöztetött” zsoltárok Szenci jóvoltából „ékesítettettek”.²⁹ Természetesen Szenci sem kerülheti el a vallásos szövegek fordításánál kötelező mentegetőzést: „nagyobb gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgetésére.” Ugyanakkor nem tartja lehetetlennek, hogy a tartalmi hűség megtartásával az övénel szebb fordítás készülhessen: „Ha azért valaki én nálamnál

²⁵ Ingolstädter Rhetorik = Rhetorica deutsch: Rhetoriksschriften des 15. Jahrhunderts, hrsg. von Joachim KNAPE, Wiesbaden, 2002. Bevezetés: 115–125, a szöveg: 126–155; 126, 117.

²⁶ Fabian Frangk, Orthographia Deutsch = Ein Cantzley und Titelbüchlin, Wittenberg, 1531. Andreas GARDT, Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland: vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert, Berlin, 1999. 55.

²⁷ Wolfgang Ratke, Allgemeine Redner Lehr..., Cöthen, 1619. SIEBER 1996, 274. További részletek a figurák, virágok és színek összefüggéseiről: Gert HÜBNER, Studien zur Genese und Funktion der „geblünten Rede”, Tübingen, 2000, különösen 393–417.

²⁸ „Ellenben penig vadnak sokan ismét oly ízetlen agyafűrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmaszásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt [...] azokban a magyar nyelvnek ékességét s a szónak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megtekinteni.” SOLVIOGRAM PANNONIUS, Az Olvasónak = SZABÓ Géza, Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei, kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz, Bp., 1983, 13–18; 15, 16–17.

²⁹ „Ez könyvet annakokáért, Fölséges Fejedelmec, melly az előttis sokképpen Ti Fölségteké, és mostan, ez Europai ennyi sok nemzetek fordítása után én általom Magyar zubbunköntöskében öltöztetöt, es ily segedelemmel ékesitetöt [...] fogadgyatok el kegyes kézzel”. SZENCI MOLNÁR ALBERT, Psalterium Ungaricum, Herborn, 1607, RMNY 962. Ajánlás IV. Frigyes pfalzi grófnak és Móric hesseni tartománygrófnak. Betűhű kiadása: RMKT XVII. 6., 9–14; 13.

módosban fordítandja, örülök rajta, és ezt félen téven én is azzal élek örömesben, az Istennek dicséretire.”³⁰

Szenci mentegetőzése igen elterjedt hagyományba illeszkedik. Szent Ágoston óta jelen van a keresztény gondolkodásban mint eszmény az a kifejezőmód, amit később „rhetorica divina”-ként emlegetnek: az isteni ige igazságából eredő, annak erejéből táplálkozó, a dolgok lényegét megragadó beszéd. Ehhez képest a világi ékesszólás, a – ha úgy tetszik – „rhetorica humana”, önmagában nem alkalmas a mélyebb tartalom célirányos előadására, csupán felesleges szöszaporítás. Ebben a megvilágításban azok a jelenségek tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorikában az elocutio tárgyal.

A kétféle ékesszólás szembeállítására a magyar egyházi irodalom is bőven szolgál példákkal. Szárászi Ferenc (1650) szerint a Szentlélektől származó lelki ajándékok közül az első „az ékesen való szólás, mely nem valami világi mesterséggel öszve rakosgatott, annak veszedelmes gyönyörűségével megfestett, csinogatott, füleket viszkettető szónak cifrázásában vagyon helyhezvetve”, hanem az a célja, hogy segítségével a hallgatók az Írás szavaiban, „ez minden lépes méznél édesebb lelki mézben részesüljenek.”³¹ Néhány évtizeddel később Debreceni Péter (1693) ugyanezt még tömörebben fogalmazta meg: „az igazság és az igaz kedvesség nem a szók ékességében, hanem a dolognak értelmében és valóságában áll.”³² Az elocutio hasonló elítélésére még igen sok példát lehetne hozni.³³

Az elmarasztalásnál érdekesebbek számunkra azok az esetek, amikor az ékeség követendő eszményként jelenik meg. Szenci Molnár Albertnek a magyar költészetre vonatkozó megfigyelései közül szempontunkból különösen fontos a formailag igénytelen és az ornatus követelményeinek megfelelő versek szembeállítása. Szenci kénytelen megállapítani, hogy a korábbi zsoldárfordítások közül „némelljek igen paraszt versekben vadnak foglalván”. Szerencsére van minek örülnie is: „De hála Istennek, ez egynéhány esztendőben az mi emberink is ékesb verseket szoktak írni.”³⁴

³⁰ „Annakokáért megondolhattya minden, minemő nagy munkával kellet ennekem ez hoszszu Magyar igeket, az Franciai apro igékből álló versekre formálnom, holot egy syllabával sem tettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellet eltávoznom. Mert nagyob gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnec fordítására, hogy nem az verseknec ékesgetésére. Ha azért valaki én nálamnál modosban fordítangja, örülök rayta, es ezt félen téven én is azzal élec örömesben, az Istennek diczeretire.” SZENCI, *Psalterium*, Ajánlás a Magyarországon és Erdélyben vitézkedő keresztényen Anyaszentegyháznak, RMKT XVII. 6., 14–16; 16.

³¹ SZÁRÁSZI Ferenc, *A keresztényi vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis*, Amsterdam, 1650. RMNY 2. 2304. A keresztény olvasónak.

³² DEBRECENI Péter, *Isten ajándékával való kereskedés*, Debrecen, 1693. RMK I. 1435. A kegyes olvasóhoz.

³³ További példák: BARTÓK István, „*Rhetoricati sumus*” – *Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban* = *Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004. 198–211.

³⁴ „Mivelhogy azhoz nem olly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknec kezekből; avagy hogi ézeket egyebekénél ekesbeknec alitanám. Mert látom hogy fő emberek által, az Soltarnac nagy resze meg vagyon fordítva [...] Látom pedig aztis, hogy az Dn. Scariceus es ez előtt meg mondot fő emberek Psalmusi kivől, némelljec igen paraszt versekben vadnac foglalván [...] Az régi Magyar énekekben pedig avagy tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, ahonnan az historias énekekben, számtalan az soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttyac, nem győzne eleget rayta nevetni. De hála Istennek, ez egynéhány esztendőben az mi emberink is ékesb verseket szoktat írni.” Uo. 15.

A „paraszt” a régiségben is jelképezhette a műveletlenséget, szellemi igénytelenséget. Költői szövegből, Telegdi Kata verses leveléből (1590 körül) is hozhatunk erre példát:

„paraszt embernek Rómába menni
bölcsek közt bolondnak vetekedni.”³⁵

Horváth Iván magyarázata szerint a két kis hasonlat „szellemi érték és értéktelenség” ellentétét érzékelteti.³⁶

A „paraszt” a versek jelzője is lehet. A szókapcsolat Wathay Ferencnél (1609–1613) szerénykedő fordulatként jelenik meg:

„Vitézek, titeket ez paraszt versekvel
Egy társatok köszönt igen nagy jó szívvel.”³⁷

Szenci Molnár Albert a fentebb idézett helyen az „ékesb verseket” a „paraszt versek” ellentétéként használta. Szenci szótára szerint a „paraszt” poétikai műszó is lehet, amennyiben az ornatus hiányát jelenti. A magyar–latin részben ugyanis

Parasztul: Rustice, Rusticatum, Inculte.

A latin–magyar részben ennek megfelelően

Inculte: Parasztul, Ekesites nekül.

Emlékezhetünk rá: a német elméleti megjegyzések tanúsága szerint az irodalmi gondolkodásban a retorika elsősorban az ornatus-funkciót töltötte be. A magyar példákban láthatjuk, hogy a retorikai ornatus-fogalomnak az „ékesség” különféle származékai felelnek meg. Ez jelenik meg magának a retorikának a meghatározásában is. A retorika mint szabályrendszer egy bizonyos szakterület mesterségbeli, szakmai tudnivalóinak összegzése és rendszerezése. Mint ilyen, görögül „τέχνη”, latinul „ars”, magyarul „mesterség” vagy „tudomány”. Szenci Molnár Albert szótárában:

Rhetorica: Ekessen szollásrol valo tudomány.

Rhetorice: Ekessen szollási mesterseg szerint.

A két szócikk ugyanígy szerepel Pápai Páriz Ferenc szótárában is. Arra is hozhatunk példát, hogy a meghatározás nemcsak szótári adat, hanem a használt szaknyelv része. Komáromi Csipkés György (1653) elítéli a mondandó haszontalan cifrázását a vallásos szövegekben. Véleményének alátámasztására a „Patereknek neveztetett régi tanítókról” a következőket írja: „A kik midőn kelletinél fellyeb követték volna az ő tanításokban, és Disputációjukban az beszédnek ékes szókkal való

³⁵ HORVÁTH IVÁN, *Telegdi Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI TIBOR, Bp., 1979, 161–180; 162.

³⁶ HORVÁTH, uo. 170.

³⁷ ÁCS PÁLNAK köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Wathay kifejezésére. Idézi az alábbi helyen: WATHAY FERENC: *Áldott filemile... Allegória és invenció* = ÁCS PÁL, „Az idő ósága”, *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 264–286; 266.

festegését, olyakat mondottanak, a melyekről annakutánna nagy szomorúan kértenek bocsánatot, magokat mentetgetvén. Mint Hieronymus némelly alkalmazatlanul mondott mondásról mentetgetvén magát. Rhetorici sumus, azt mondja, et aliquid declamationibus dedimus, az az, az *ékesen szözlésnek mestersége szerént* az beszédet *ékesgettük* és magunkat valamennyire az orálásnak attuk.³⁸

A világi irodalomban azonban más a helyzet. Tudjuk, hogy Bornemisza és Balassi nemcsak elméleti nyilatkozatokat tett anyanyelvének gazdagítása érdekében. A XVII. század derekán mégis úgy látszott, van még tennivaló. „Szegény az magyar nyelv” – állapította meg Zrínyi a Syrena előszavában. „Török, horvát, deák szokat kevert” verseibe, mert úgy gondolta, ezzel is szépíti, gazdagítja az elbeszélés dísztelen nyelvét, a pusztá történetét.³⁹ Látnunk kell, hogy „fabula és história” kettőseben a költői fikció létjogosultságának igazolása mellett az árnyalt, választékos nyelvhasználat igénye is hangot kap.

Még világosabban fogalmaz a költészet lényegét illetően Gyöngyösi István. Sokszor citált, de talán még mindig eléggé meg nem értett soraiban ugyanazt részletezi, amit Solvirogram Pannonius méltatott Balassi művészetében. Solvirogram szerint – mint már idéztem – „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése”, az „abban lévő harmónia” és „elmés inventiók” eredményezik „a magyar nyelvnek *ékességét*”. Gyöngyösi a „régí fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak s másféle leleményes todalékoknak közbenvetésével” a „poésist is követte”, mert az elbeszélt eseményeknek „nagyobb *ékességére* és kedvesebb voltára nézve inkább tetstett” a pusztá történetét „az említett dolgokkal megszínlenie”.⁴⁰ Az ornatus, azaz az ékesség forrásait illetően mindkét szerző az elocutio eszköztárának fontos elemeire utal, jelentős részben magyar szakkifejezésekkel. Akárcsak korábban Rimay szerint Balassinál, Gyöngyösinél is előjönnek a színek.

Amikor Sylvester János jó másfél évszázaddal korábban „az beszidnek nemesen való szerzsisit” dicsérte, hangsúlyozta „az Magyar nipnek elmijének éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem Magyar poésis”.⁴¹

Pontosan ugyanezt jelentik az „elmés inventiók”, a „leleményes todalékok” és „az poésis” egyéb kellékei. Láthatjuk, hogy a költészet lényegének meghatározása hogyan válik egyre árnyaltabbá. A klasszikus retorika által előírt ornatus a magyar nyelv ékességeként jelenik meg, és erről egyre természetesebben lehet a magyar elméleti szaknyelven írni.

Knapp Éva XVIII. századi teoretikus művek beható elemzése alapján mondja ki, hogy az eredmény „tovább árnyalja a magyarországi retorikai irodalom szerény elméleti tevékenységére, átlagos színvonalára és a magasabb rendű elméleti tudatosság hiányára vonatkozó visszatérő megállapításokat”.⁴² Vélgökövetkeztetésével

³⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az Keresztény Isteni Tudománynak [...] rövid summája*, Utrecht, 1653. RMNY 3. 2498. A kegyes olvasóhoz.

³⁹ Lásd a 12. jegyzetet!

⁴⁰ Lásd a 13. jegyzetet!

⁴¹ „Az ill'en befiduel tele az bent írás, mell'hez hozzá kell fokni annak az ki azt oluaffa. Kön'ü kediglenn hozzá fokni az mü nipünknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en befidnek neme. Il ill'en befidvel naponkid valo bolásában. Il inekben, kiualtkippenn az virág inekben, mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijének éles voltát az lelisben, mell' nem eg'eb hanem Mag'ar poëfis. Mikoronn ill'en felighes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganeijban arant kerefeek, nem azon vag'ok hog' az hitfágot dicziriem. Nem diczirem az mirül ez ill'en inek vadnak, diczirem az befidnek nemessenn valo berzsisit.” SYLVESTER 1541/1960, Zziijr.

⁴² KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János), ItK, CVI (2002), 261–294; 294.

teljes mértékben egyetértve hozzátehetjük: már a XVI. századtól van mit árnyalni a régiség kritikátörténeti képén.

Láthatjuk, hogy a magyar nyelvű retorikai terminológia alakulása sok hasonlóságot mutat a némettel. A szakirodalomban fontosnak tartják a terminusok szófaji vizsgálatát. Sieber megállapítja, hogy a sarkalatos retorikai fogalmakat a nemzeti nyelvben kezdetben igei csoportok jelölik, később a kifejezések szófajilag is egyre differenciáltabbakká válnak. A terminológiai vizsgálatok szintaktikai síkján bemutatja az izotópia-relációkat, azaz az azonos szótőből képzett különböző szófajú alakokat. Az ornatus rokonságának példáiból már idéztem.⁴³ Hasonló jelenséget figyelhetünk meg, ha áttekintjük az ornatus magyar származékainak eddig idézett előfordulásait: ékes, ékesb, ékesen, ékesség, ékesítés, megékesíteni, ékesített, ékeskedő, ékeskedés.

Az izotopikus láncolatoknál érdekesebbek az egyes fogalmak jelentésváltozásai. Sieber vizsgálatai nyomán a kirajzolódik a „zierlichkeit” tartalmának alakulása. A kifejezés már a XI. század elején, Notker Teutonicusnál megjelent, de még nem retorikai értelemben. A késő középkortól használták retorikai műszóként. Eleinte a szorosabb értelemben vett díszítést jelentette, az egyes ékítményeket. Erre a XV. század végén Frideric Riederer (1493) szóhasználata a példa. Később azonban, amint Ratke terminológiája igazolja, már tágabb értelemben használták: nem annyira az elocutio eszközeit jelentette, hanem inkább általánosabban az általuk megvalósított eredményt, tehát a stíluseszményt határozta meg.⁴⁴ Ha ebből a szempontból tekintjük át a magyar szakkifejezéseket Sylvester Jánostól Gyöngyösi Istvánig, hasonló súlyponteltolódást a hazai poétikai gondolkodásban is megfigyelhetünk.

Az ékesség mint poétikai műszó rendszeres alkalmazása – Balassinál, Rimaynál, Szencinél, Solvirogram Pannoniusnál és Gyöngyösinél (és még ki tudja, hány, figyelmesebben soha nem olvasott szerzőnél!) – egészen biztosan nem a véletlen műve. A német párhuzamokból kitűnik, hogy a latin szakszókincs hatására hasonló módon alakult a különböző nemzeteknél a népnyelvű terminológia. Még ha magyar nyelvű poétikai összefoglalóról nincs is tudomásunk, bizonyosak lehetünk benne, hogy a tollforgatók tudatában jelen volt, rendszert alkotott és jelentős részben magyarrá vált az európai retorikai-poétikai hagyomány. A szövegösszefüggésekből világos, hogy a következetesen használt terminusok a magyar irodalomelméleti szaknyelv részét alkotják. További hasonló kifejezések vizsgálatával, külföldi és hazai összefüggéseik feltérképezésével a korszak magyarországi irodalmi gondolkodásának további nem elhanyagolható jellemzőihez juthatnánk közelebb.

⁴³ SIEBER 1996, 230–252.

⁴⁴ Notker Teutonicus, *De arte rhetorica*, 1022 előtt; Frideric Riederer, *Spiegel der waren Rhetoric...*, Freiburg, 1493. SIEBER 1996, 79–80, 273–276.